

РИНКОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ПОЗИТИВНІ ТЕНДЕНЦІЇ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

*ПРОХВАТІЛОВ Ю.Ф., К.Е.Н., ДОЦЕНТ,
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ІМ. П. ВАСИЛЕНКА*

У статті розглядаються результати ринкових трансформацій в аграрній сфері України і проблеми збереження позитивних тенденцій розвитку сільського господарства.

The article discusses the results of market transformation in the agrarian sector in Ukraine and the problems of stabilization of positive tendencies of development in the agriculture.

Постановка проблеми в загальному вигляді. В результаті ринкових трансформацій в аграрній сфері України основною формою землекористування стала оренда земель сільськогосподарського призначення. Вільний ринок цих земель, до якого наполегливо просувається влада, призведе до переділу власності на землю, порушить існуючі відносини землекористування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати ринкових перетворень в аграрному секторі економіки за оцінками науковців, громадських діячів, представників бізнесу та інших авторів можна охарактеризувати наступними висновками.

1. У процесі земельної реформи всупереч здоровому глузду та народній мудрості: сім раз відмір – в Україні великі поля розділили майже на сім мільйонів шматочків [6,3]. Великотоварне високоінтенсивне концентроване і спеціалізоване сільськогосподарське виробництво перетворилось переважно в дрібнотоварне. Сьогодні 55% валової продукції сільського господарства виробляється в господарствах населення.

2. Непослідовність і відсутність чіткої стратегії у реформуванні аграрного виробництва призвели до економічного занепаду аграрного сектора економіки України [5] і села. Із сіл виїхали майже третина сільського населення, кількість сіл за останні 10 років скоротилась із 29 тис. до 27,8 тис., а в тих селах, що залишилися, смертність удвічі перевищує народжуваність. Щорічно багато сіл зникають з карти України і, на жаль, ця тенденція триває [7], деградація охопила всю сільську інфраструктуру більшості адміністративних районів[4].

3. Земельна реформа не покращила становище ґрунтів, навпаки, родючість їх знизилась. Зброшені проекти протиерозійної організації території, не створено жодного зразка упорядкованого

агроландшафту, не реконструюються протнерозійні гідротехнічні споруди, занедбані лісосмуги. Досягнення бездефіцитного балансу гумусу в ґрунтах вимагає внесення 8-9 т гною на 1 га сівозмінної площі, тобто 250 млн. т, а реальний вихід сьогодні 20-25 млн. т [1], бо поголів'я великої рогатої худоби в порівнянні з 1990 роком у 2010 році зменшилось з 24623,4 тис. голів до 4494,4 тис. голів, свиней – з 19426,9 тис. голів до 7960,4 тис. голів відповідно.

4. Позитивним результатом земельної реформи можна вважати те, що право власності на земельну частку (пай) земель сільськогосподарського призначення набули 6,914 млн. громадян, або 46,9% числа сільського населення. Середній розмір земельного паю становить трохи більше 4 га. Це головний виробничий ресурс і джерело хоч і невеликого додаткового доходу більшості селян України у вигляді орендної плати.

5. Основною формою ринкового обороту земель сільськогосподарського призначення стала оренда, яка виступає як засіб реалізації права власності та руху земель від менш ефективних до більш ефективних землекористувачів. Площа земель, переданих в оренду за станом 1.10.2009 року становила 15279 тис. га, про що було укладено 4598 тис. договорів оренди земельних часток (паїв). Згідно з Указом Президента України від 19.08.2008 р. передбачено розмір орендної плати за землю визначити не менше 3% нормативної грошової оцінки землі. В дійсності він нижче встановленого мінімуму і щорічно орендна плата в повному обсязі не виплачується [8].

Формування цілей статті. Оцінка можливих наслідків такого розвитку подій і пошук альтернативних шляхів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Напередодні ринкових трансформацій у 1991 році в колгоспах і радгоспах, яких було 12421, постійно працювали майже п'ять мільйонів осіб. В цьому році сільськогосподарські підприємства одержали 12,2 млрд. карбованців прибутку (по 1 млн. крб. на кожне господарство). Збиткових підприємств нараховувалось всього 52. Заробітна плата працівників з доплатами і преміями становила 361 крб., що було вище ніж у промисловості, а доля її в собівартості сільськогосподарської продукції складала 32%. Серед 46 країн Європи Україна займала перше місце по виробництву цукрових буряків, соняшника, картоплі, яєць; друге – по виробництву зерна і молока; третє – овочів та м'ясопродуктів.

Досвід тих небагатьох колективних господарств (колгоспів, а потім КСП) України, які завдяки мудрості, стійкості і авторитету своїх керівників, єдності і самовідданому труду всіх працівників вистояли і всупереч реформаторському законодавству і пресингу місцевих

владних структур, зберегли колективні форми господарювання, показує, що вони поступово і впевнено вписались в ринкову економіку. В цьому немає протиріч, бо кооперування – форма об'єднання трудових, матеріальних, фінансових ресурсів для задоволення колективних потреб і спільних інтересів робітників, службовців, дрібних товаровиробників в різних областях економічної діяльності. В умовах капіталізму кооперація – колективне капіталістичне підприємство. Такі підприємства базуються на капіталістичних виробничих відносинах і тому з економічних причин не підлягали реформуванню. Для їх повної відповідності ринковим умовам потрібна була політична воля, щоб передати їм в оренду сільськогосподарські угіддя, які знаходились в державній власності. Колективні господарства мали всі підстави існувати поряд з іншими організаційно-правовими формами.

Реформування сільського господарства почали з роздержавлення і приватизації землі. Сьогодні 30557,7 тис. га або 73,4% всіх сільськогосподарських угідь знаходяться у приватній власності [6].

Загальний результат ринкових трансформацій в аграрному секторі економіки слід визнати негативним: за двадцять років не досягнуто рівня виробництва валової продукції 1990 року, по суті, ліквідовано суспільне тваринництво, зруйновано виробничу і соціальну інфраструктуру, села деградують, а населення вимирає.

Разом з тим, в динаміці обсягів і структурі виробництва валової продукції сільського господарства в цілому, у тому числі по галузям і окремим видам продукції намітилися позитивні тенденції. Як свідчать індекси виробництва основних видів сільськогосподарської продукції (таблиця 1), після катастрофічного спаду виробництва в кінці дев'яностих і на початку 2000-х років має місце поступове зростання виробництва зерна, соняшнику, картоплі, овочів, яєць і м'яса птиці. Ці процеси мають місце і в господарствах населення, і в сільськогосподарських підприємствах.

Саме в цих умовах в останні роки піднімається питання про введення ринку купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення. Меморандумом, укладеним МВФ та Урядом України у 2008 році, створення ринку земель сільськогосподарського призначення визнано однією з умов трансформації економіки України. Щорічно робляться спроби скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення, який минулого року продовжено ще на рік.

Дехто з авторів вважають, що мораторій на продаж сільськогосподарських земель виступає стримуючим фактором

удосконалення кредитного забезпечення сільськогосподарських підприємств. За їх прогнозами обсяги іпотечного кредитування сільськогосподарського виробництва могли б скласти 52 млрд. грн. Тому землі як основний засіб виробництва неодмінно повинні бути залучені до ринкового обігу [2]. Звичайно кредитування сільського господарства в певній мірі зросте.

Але слід мати на увазі, що сьогодні сільське господарство не забезпечено так необхідними інвестиціями не тому, що сільськогосподарським підприємствам не надають кредитів під заставу землі, а тому, що вони дуже дорогі (17-24% річних) і при низькій рентабельності діяльності кредити нема чим віддавати. Діє так званий ефект фінансового важеля (ЕФВ).

$$ЕФВ = (1 - СПП)(РАВП - \overline{СПК}) \frac{ПК}{ВК},$$

де $СПП$ – ставка податку на прибуток, виражена десятковим дробом; $РАВП$ – рентабельність активів по валовому прибутку у відсотках; $\overline{СПК}$ – середня ставка процентів за кредит; $ПК$ – сума довгострокового позикового капіталу підприємства; $ВК$ – сума власного капіталу.

Якщо ефект фінансового важеля від'ємний, кредит стає для підприємства недоступним. В умовах сучасних показників рентабельності діяльності сільськогосподарських підприємств для більшості з них потрібні кредити під позичкову ставку 3-5% річних. Навіть для високорентабельних сільськогосподарських підприємств кредитування під заставу землі несе високий рівень фінансового ризику у випадку неврожаю, стихійних лих та ін.: заставлені сільськогосподарські угіддя перейдуть у власність кредитора.

Наміри влади скасувати мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення виникли разом з прийняттям нового Земельного кодексу і мали здійснитися з 1 січня 2005 року, але з різних причин мораторій продовжувався. Це спровокувало розвиток тіншового ринку землі шляхом укладання попередніх договорів купівлі-продажу, який вже охопив мінімум 30-35% найпродуктивніших земель.

Існує високий рівень імовірності, що після відміни мораторію землі сільськогосподарського призначення за тіншовими схемами перейдуть у власність іноземців чи підставних осіб, які вже орендують більшість земельних паїв. Дійсні товаровиробники: сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, особисті селянські господарства не зможуть збільшити розмір свого землекористування із-за високої ринкової ціни земель, які орендують. За таких умов застосовувати ринкові земельні відносини, які діють у Європі чи Америці, на що часто посилаються наші, реформатори «без

створення дієвих систем і механізмів захисту національних інтересів є не лише шкідливим, але й злочинним» [3,6].

Таблиця 1

Індекси виробництва основних видів сільськогосподарської продукції за категоріями господарств (у % до 1990 р.)

Показники	1990	1995	2000	2005	2007	2008	2009	2010
Сільськогосподарські підприємства								
Зернові та зернобобові	100	62,9	40,3	58,1	46,1	84,9	72,3	60,1
Цукрові буряки	100	65,3	26,2	27,4	33,4	26,6	20,7	28,6
Соняшник	100	109,0	120,6	147,9	134,4	210,8	206,3	222,6
Картопля	100	12,9	5,8	5,0	8,1	9,1	10,8	10,1
Овочі	100	33,0	20,2	16,0	14,6	22,8	23,0	19,8
Плоди та ягоди	100	23,1	19,6	14,9	14,7	17,2	15,9	21,3
М'ясо (у забійній вазі)	100	35,7	14,1	19,0	29,6	31,6	33,4	36,6
Молоко	100	50,7	19,7	13,9	11,7	11,2	12,0	11,9
Яйця	100	41,2	29,4	63,8	75,1	83,7	91,4	101,2
Вовна	100	36,8	5,0	2,6	2,8	3,1	3,2	2,7
Господарства населення								
Зернові та зернобобові	100	190,1	311,0	638,3	446,1	774,7	704,8	656,8
Цукрові буряки, разів	1	273,7	573,1	1186,6	790,6	586,5	327,0	387,8
Соняшник	100	203,9	700,8	1617,2	1300,0	2008,0	1926,3	1925,2
Картопля	100	118,2	163,8	161,0	156,7	160,1	160,4	152,6
Овочі	100	238,1	269,5	363,1	341,2	382,1	402,4	398,9
Плоди та ягоди	100	102,0	76,4	95,8	81,8	81,8	90,3	93,9
М'ясо (у забійній вазі)	100	92,2	97,3	80,1	78,9	73,6	70,2	73,4
Молоко	100	133,3	153,0	189,5	171,7	164,6	159,6	153,8
Яйця	100	84,9	94,6	106,9	104,8	105,3	107,9	110,4
Вовна	100	125,6	62,6	75,0	80,8	88,2	98,0	104,3

Джерело: Сільське господарство України // Статистичний збірник за 2010 рік. – К.: 2011.

Висновки. До створення і законодавчого затвердження таких систем і механізмів, необхідно, як мінімум, продовжити мораторій на 5-10 років, а як максимум, у плані цих механізмів, відмовитись від програм введення вільного ринку купівлі-продажу земель

сільськогосподарського призначення і обмежитись їх ринковим оборотом через оренду землі.

Інакше, впровадження ринку купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення може обернутись новим переділом, що принесе спад і руйнацію сільськогосподарського виробництва замість тих позитивних тенденцій, які в ньому намітились.

Література

1. Балюк С.А. Почвенные ресурсы Украины: состояние и мероприятия по улучшению. / С.А. Балюк // Організаційно-економічні трансформації в аграрному виробництві: матеріали Третіх регіональних річних зборів Північно-Східного відділення Всеукраїнського Конгресу вчених економістів-аграрників, 10 грудня 2009 р., м. Харків. – Харків: ХНТУСГ, 2010, С. 48-54.

2. Бойко Л.М. Правове забезпечення ринку земель як передмова розвитку іпотечного кредитування / Л.М. Бойко // Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства: Економічні науки. Вип. 91. – Харків: ХНТУСГ. – 2009. – С. 269-274.

3. Боровик О. Проблеми земельної політики України і шляхи їх розв'язання: позиції експертів / О. Боровик // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 3.

4. Маренич Т.Г. Передумови формування повноцінного земельного ринку / Т.Г. Маренич // Організаційно-економічні та інституціональні засади трансформації в аграрній сфері України. Матеріали зборів керівників, спеціалістів та вчених-аграрників Харківської області 28 березня 2011 р. м. Харків. – Харків: ХНТУСГ, 2011. – С. 77-83.

5. Пасенко Г.П. Аграрні відносини і утворення земельної ренти / Г.П. Пасенко // Вісник ХНАУ. – 2006 – № 1. С. 266-272.

6. Статівка Н.В. Економічна реалізація власності в структурах АПК. / Н.В. Статівка // Організаційно-економічні трансформації в аграрному виробництві: матеріали Третіх регіональних річних зборів Північно-Східного відділення Всеукраїнського Конгресу вчених економістів-аграрників, 10 грудня 2009 р., м. Харків. – Харків: ХНТУСГ, 2010. – С. 381-386.

7. Супрун О.М. Державне регулювання розвитку аграрного сектора економіки / О.М. Супрун // Організаційно-економічні трансформації в аграрному виробництві: матеріали Третіх регіональних річних зборів Північно-Східного відділення Всеукраїнського Конгресу вчених економістів-аграрників, 10 грудня 2009 р., м. Харків. – Харків: ХНТУСГ, 2010. – С. 44-48.

8. Федоров М.М. Розвиток орендних земельних відносин у новостворених агроформуваннях / М.М. Федоров // Організаційно-економічні трансформації в аграрному виробництві: матеріали Третіх регіональних річних зборів Північно-Східного відділення Всеукраїнського Конгресу вчених економістів-аграрників, 10 грудня 2009 р., м. Харків. – Харків: ХНТУСГ, 2010. – С. 89-97.